

INSCRIPTII INEDITE DIN DACIA ÎNTR-UN MANUSCRIS ZAMOSIAN

MIHAI BĂRBULESCU

Printre precursorii epigrafiei latine din Dacia se numără și istoricul ardelean de la cumpăna secolelor XVI și XVII Stephanus Zamosius — Szamosközy¹. Activitatea sa de epigrafist², așa cum era cunoscută până în prezent, cuprindea reproducerea a 67 de inscripții pe piatră, la care se adăugau câteva ștampile pe materialul tegular: a) reproducerea a 61 de epigrafe în prima sa lucrare, redactată și tipărită la Padova, în 1593, în timpul studiilor — *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*; b) menționarea în *Hebdomades*³ a trei epigrafe din Napoca⁴, una din Ampelum⁵ și a unor ștampile militare de la Napoca și de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa; c) o epigrafă din Ampelum⁶ și una din Apulum⁷, notate într-un manuscris aflat odinioară în arhiva capitulară din Alba Iulia⁸.

Acestora li se adaugă acum manuscrisul *Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis, Albae Iuliae et circa locorum*, redactat la Alba Iulia (fig. 1), semnat și datat (1598) în josul paginii 16 (fig. 2). În pagina 17 sunt reproduse câteva inscripții din sec. XVI, pentru ca apoi să mai reproducă o inscripție antică, iar la sfârșitul manuscrisului (p. 18) să semneze din nou, cu inițiale. Manuscrisul se află la Zagreb (Archiv Jugoslavenske Akademije Znamosti i Umjetnosti, II. c.81). El a fost de curând publicat pentru prima oară, în două ediții identice, franceză

¹ S. Bagyary, *Adalék Szamosközy István életrajzához*, în *Századok*, XLI, 1907, p. 80—81; Idem, în *Századok*, XLIII, 1909, p. 316—320; I. Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, XIII, 1908, p. 362—363; M. Vass, *Szamosközy István életéhez*, în *Századok*, XLIII, 1909, p. 146—150; I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români*, Cluj, 1928, p. 7—92.

² I. I. Russu, *Istoricul Zamosius și informațiile sale despre Clujul antic*, în *ProblMuz*, 1961, p. 213—224; Id., *Contribuția lui Zamosius la epigrafia Daciei*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 437—450; *IDR*, I, p. 41—43.

³ *Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum* (în continuare *MHHS*), XXIX, p. 61—62, 81—83.

⁴ *CIL*, III, 854=7657, 862, 869=7665.

⁵ *CIL*, III, 1312=*IDR*, III/3, 366.

⁶ *CIL*, III, 7840=*IDR*, III/3, 327.

⁷ *CIL*, III, 1071.

⁸ *MHHS*, XXX, 1880, p. 429; C. Torma, în *AEM*, VI, 1882, p. 97—98.

și maghiară (comentariile), laolaltă cu republicarea *Analectelor*⁹. La propunerea editorilor am alcătuit comentariul epigrafic¹⁰, în prezentul articol insistând asupra epigrafelor necunoscute până acum.

*Inscriptiones Romanae in lapidibus anti-
quis, Abba Julia et circa locorum.*

*In aula serenissimi Principis, Abba,
parietis inferius lapsis i hoc ordine*

*AESCVLAPIO. ET
HYGIAE. P. AEL. SY*

Fig. 1. — Începutul manuscrisului „*Inscriptiones Romanae*” al lui Zamosius.

În total acest muncris reproduce 22 de inscripții antice monumentale și un tip de șampilă militară pe material tegular.

Stephanus Zamosius
In Hung. Zamosius
Abba, 1598.

Fig. 2. — Semnătura lui Stephanus Zamosius.

Inscripțiile nu sunt numerotate în textul zamosian. Numerotarea inscripțiilor antice reproduse în acest muncris în ordinea prezentării lor ne aparține; scopul ei este facilitarea comentariilor.

⁹ István Szamosközy, *Analecta lapidum, 1593. Inscriptiones Romanae, 1598* (ed. Balázs Mihály, Monok István, Szeged, Scriptum KFT., 1992, p. 191—203 (în colecția: *Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, vol. 33).

¹⁰ M. Bărbulescu, *Les aspects épigraphiques des „Inscriptiones Romanae”* (=Az „*Inscriptiones Romanae*” felirattani vonatkozásai — în ediția în l. maghiară), în volumul citat în nota precedentă, p. 9—23.

Nr. inscr.	Concordanțe	Proveniența	Locul de păstrare în timpul lui Zamosius	Locul actual de păstrare
1.	CIL, III, 976	Apulum	Alba Iulia, palatul princiar	dispărută
2.	CIL, III, 1246	id.	id.	id.
3.	CIL, III, 1134	Ulpia Traiana (?)	id.	id.
4.	CIL, III, 1204	Apulum	id.	id.
5.	CIL, III, 1071	id.	Alba Iulia, catedrala rom.-cat.	Viena, Hofbibliothek
6.	CIL, III, 1070	id.	id.	dispărută
7.	(ștampile) —	id.	—	id.
8.	CIL, III, 1078	id.	Alba Iulia, „armamentarium“	id.
9.	—	id.	id.	id.
10.	CIL, III, 1223	id.	Tăuți, biserica mănăstirii	id.
11.	CIL, III, 1312 = IDR, III/3, 336	Ampelum	id.	id.
12.	CIL, III, 7840 = IDR, III/3, 327	id.	Zlatna, reședința lui J. Kende	id.
13.	CIL, III, 1067	Apulum	Alba Iulia, lângă o biserică din suburbii	id.
14.	—	id.	Alba Iulia, colegiul iezuit	id.
15.	CIL, III, 854 = 7657	Napoca	Cluj, incinta orașului, latura nordică	Cluj, str. Memorandului, nr. 8
16.	CIL, III, 869 = 7665	id.	id.	dispărută
17.	CIL, III, 860	id.	Cluj, zidită la o poartă a incintei, latura nordică	Cluj, Muzeul de Istorie al Transilvaniei
18.	CIL, III, 856	id.	Cluj, reședința lui J. Balassy	dispărută
19.	—	Apulum	Hăpria, reședința lui G. Barbel	id.
20.	CIL, III, 1222 = 7802	id.	Alba Iulia, palatul princiar	id.
21.	—	Apulum (?)	Vințu de Jos, la casa unui țăran	id.
22.	CIL, III, 1101	Apulum	Alba Iulia, reședința Giulaffi	id.
23.	—	Apulum (?)	id.	id.

După cum se poate lesne constata, 13 inscripții și un tip de ștampilă provin din Apulum, două inscripții provin cu maximă probabilitate din același oraș (nr. 21 și 23), patru inscripții sunt din Napoca, două din Ampelum și una (nr. 3) probabil din Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Criteriile după care a ordonat Zamosius epigrafele nu sunt clare. El începe cu inscripții aflătoare în Alba Iulia, urmând criteriul topografic (la palatul princiar, la catedrala romano-catolică, la „armamentarium“), după care prezintă epigrafe de la Tăuți și Zlatna; apoi se întoarce la Alba Iulia, în continuare criteriul topografic nemaifiind respectat.

Cinci inscripții pe piatră (nr. 9, 14, 19, 21 și 23) și ștampila (nr. 7) sunt inedite, ceea ce asigură interesul deosebit ce-l prezintă pentru epigrafia Daciei culegerea de față.

Nici una din epigrafele din prezentul manuscris nu figurează în *Analecta* (cu excepția unei inscripții renescentiste, asupra căreia vom reveni). Situația nu e întâmplătoare, ci deliberată, căci în finalul manuscrisului, reproducând două epigrafe antice care se găseau la palatul Giulaffi din Alba Iulia, Zamosius menționează că restul inscripțiilor păstrate în același loc le-a înfățișat în *Analecta*, ceea ce — se subînțelege — îl scutește de a le mai repeta aici.

Zamosius a fost cunoscut ca ticlucitor de inscripții false. Spiritul critic, chiar hiper critic, al lui Mommsen a grupat cele 61 de epigrafe din Dacia publicate în *Analecta* în două categorii: 32 autentice¹¹ și 29 considerate false¹². Din cele 29 false patru s-au dovedit ulterior a fi autentice¹³. Pe de altă parte, lui Mommsen însuși i s-a părut că unele din inscripțiile etichetate drept false ar putea fi parțial autentice, respectiv să conțină vreun fragment original, în jurul căruia Zamosius a „completat“ textul în mod fantezist¹⁴. Nu se poate exclude nici copierea greșită ori numai parțială a vreunui text, ceea ce i-a atras calificarea de „fals“. De altfel, și în *Inscriptiones Romanae*... Zamosius nu menționează starea inscripției, iar în unele cazuri textul epigrafelor este reprodus incomplet, fie că monumentul se păstra deja fragmentar, fie că Zamosius n-a reușit să citească ori n-a copiat, din neglijență, textul în întregime. Așa, de exemplu, nu reproduce ultimele cinci rânduri ale epigrafei nr. 15¹⁵, care însă n-au fost observate nici de alții¹⁶; nu vede litere și chiar rânduri întregi la inscripția nr. 17¹⁷; „uită“ să transcrie

¹¹ CIL, III, 917, 972, 984, 987, 1013, 1015, 1028, 1045, 1061, 1065, 1069, 1077, 1129, 1146, 1175, 1180, 1181, 1186, 1188, 1193, 1213, 1397, 1399, 1417, 1422, 1434, 1446, 1452, 1458, 1459, 1470, 1537.

¹² CIL, III, 38*—41*, 55*—58*, 74*—94*.

¹³ CIL, III, 38*, 74*, 82* și 88*; vezi I. I. Russu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 443—446.

¹⁴ *Similiter reieicimus quosdam inter falsos, qui quamquam ut nunc leguntur ferri nullo modo possunt, tamen fragmento genuino superstructi videntur esse.* (CIL, III, p. 156).

¹⁵ Rânduri reproduse în CIL, III, 7657, după copia lui Verantius, publicată în *Ephemeris Epigraphica*, Berlin, IV, p. 62, nr. 134.

¹⁶ CIL, III, 854; A. Buday, în *DolgCluj*, IV, 1913, p. 101—102, care vede inscripția încastată într-un zid, menționând că rândurile respective se află probabil pe o latură înzidită.

¹⁷ CIL, III, 860.

un rând al epigrafei nr. 18¹⁸; nu vede primul rând și nici ultima parte a inscripției nr. 20¹⁹ etc.

Nici una din epigrafele care apar numai în acest manuscris — ineditale nr. 9, 14, 19, 21, 23 — nu prezintă vreun element care să provoace suspiciuni asupra autenticității lor. Faptul că aceste epigrafe sunt necunoscute din alte surse, deci pierdute între timp și nementionate în epocă de alții, nu trebuie să creeze dubii asupra autenticității respectivelor inscripții. Chiar printre inscripțiile publicate în *Analecta* există trei texte cunoscute în prezent exclusiv din această culegere, considerate autentice, inclusiv de Mommsen²⁰. În sprijinul autenticității textelor din această culegere se poate invoca situația inscripției CIL, III, 1067, cunoscută până acum numai după copia lui Opitz; inscripția apare în prezentul manuscris sub nr. 13, Zamosius dovedindu-se a fi primul care o înregistrează: textul este aproape identic cu cel pe care l-a transmis, mai târziu, Opitz.

Prin urmare Zamosius la 1598 renunță la compunerea epigrafelor și înfățișează o culegere de inscripții autentice. În legătură cu aprecierea activității de *falsarius* a lui Zamosius este de relevant contextul în care acesta reproduce epigrafa publicată în *Analecta*, p. 71 (=CIL, III, 58*). Este unica inscripție din *Analecta* care se regăsește în *Inscriptiones Romanae* (nenumerotată de noi, se află între inscripțiile nr. 22 și 23). Textul „*Nisi utile est quod facimus, stulta est gloria*“, dat în *Analecta* drept „*Albae quoque lapis epitaphikos ex vetustate . . .*“, este un vers din Fedru, III, 17, 12, recunoscut de Gudius și catalogat firesc de Mommsen printre *falsae*²¹. În *Inscriptiones Romanae* același text reappare, plasat după câteva inscripții despre care Zamosius însuși afirmă că sunt „recente“: „*In aedibus Giulafianis Albae, inscriptiones leguntur, recentiores quidem operae, sed elegantes*“. Astfel, nu se poate susține că la 1598 Zamosius ar fi încercat să prezinte inscripția drept antică. Epigrafa ca atare exista pe o piatră („maximă“ gravată pe vreun element arhitectonic în secolul al XVI-lea, obicei cunoscut), ea nu fusese „scornită“ de Zamosius; numai interpretarea ei la 1593 era eronată, autorul *Analectelor* considerând-o (de bună credință?) drept monument antic.

Din cele șase inscripții pe piatră cunoscute în lucrările și manusrișele lui Zamosius, altele decât cele din *Analecta*, cinci figurează și în *Inscriptiones Romanae* (nr. 5, 11, 12, 15, 16). Prin urmare, la cele 67 de inscripții monumentale se adaugă acum alte 17. Rezultă că Zamosius a înfățișat 84 de inscripții pe piatră din Dacia, din care 25 rămân deocamdată dubioase: false în întregime sau numai parțial.

În prezentarea inscripțiilor Zamosius a respectat, consecvent, aceeași ordine: după menționarea locului unde a văzut epigrafa, reproduce cu majuscule textul inscripției, iar apoi comentează. Comentariul începe cu citirea (întregirea) textului. Uneori observă particularitățile grafice: menționează punctele despărțitoare, semnalează erorile lapicidului, ligaturile interesante, descrie părțile ornamentate ale monumen-

¹⁸ CIL, III, 856.

¹⁹ CIL, III, 1222=7802.

²⁰ CIL, III, 1065, 1417, 1458.

²¹ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 443, nr. 22.

telor. Unele lecturi sunt parțial greșite (la inscripțiile nr. 4, 8, 11, 12, 13, 15, 18), ceea ce constituie cauza principală a greșelilor de interpretare din comentariu (inscripțiile nr. 1, 4, 6, 11, 14, 22). Câteva comentarii îi oferă prilejul descrierii succinte a ruinelor antice de la Apulum și Napoca. În comentarii face aprecieri privind localitățile menționate în epigrafe, asupra onomasticii ori asupra unor instituții romane (sacerdotiul, legiunile etc.). Destul de frecvent se fac trimiteri la autorii antici, mai rar la cei moderni. Datarea prin consuli o stabilește uneori corect (nr. 6), alteori greșit (nr. 8).

Este destul de limpede că manuscrisul este copia unei redactări anterioare, a unei ciorne, ori a unor „fișe“, fiindcă textul comentariilor este fluent, fără intervenții ulterioare. Câteva erori — corectate de Zamosius — sunt tocmai rezultatul copierii întrucâtva „mecanice“, sunt greșeli scăpate din fuga condeiului. În comentariul primei epigrafe, Zamosius scrie inițial „36“ (lungimea porticului, exprimată în picioare), apoi corectează în „30“, dar eroarea (36) nu era întâmplătoare, el era influențat de lungimea de 36 de picioare a porticului menționat în epigrafa nr. 19. La aceeași inscripție nr. 19 se observă că textul îl copiază după o fișă: începuturile unor rânduri le plasează inițial eronat, în continuarea rândurilor precedente, apoi corectează (fig. 6) — dovada unei *transcrieri*, nu totdeauna suficient de atentă. Din același motiv întregeste uneori cuvinte care erau, în realitate, perscrutate pe monument. Revelator este și cazul inscripției nr. 5. Ea mai este cunoscută într-o notă manuscrisă a lui Zamosius, păstrată odinioară în arhiva capitulară din Alba Iulia²². Față de acea transcriere, în *Inscriptiones Romanae* Zamosius uită să copieze rândul 9, dar în comentariu folosește informațiile conținute în rândul respectiv. Aceasta pare să dovedească și anterioritatea manuscrisului din arhiva din Alba Iulia față de *Inscriptiones Romanae*.

Pentru inscripțiile cunoscute și de la alți cărturari umaniști, preluate de la aceia de CIL, Zamosius nu aduce în prezentul manuscris noutăți notabile. Diferențele de lectură, neglijabile pe alocuri, nu impun aceste transcrieri ale lui Zamosius drept mai corecte decât altele, citate de CIL.

Trebuie însă menționat că epigrafa nr. 13 (CIL, III, 1067, Apulum) era cunoscută doar din copia făcută de Opitz prin anii 1622—1623. Se vedește acum că Zamosius este primul care o transcrie, cu un sfert de veac înaintea lui Opitz, aducând și precizarea că monumentul (coloană votivă pentru Iupiter) se afla lângă o biserică mărginașă din Alba Iulia (*propter sacellum suburbanum*). Față de transcrierea lui Opitz, la Zamosius apare o singură diferență: în r. 2 IVNI (la Opitz și, de acolo, în CIL: IVN).

În privința epigrafei nr. 15 (CIL, III, 854=7657), transcrierea din *Inscriptiones Romanae*, ca și cea din *Hebdomades*²³, nu se ridică la calitatea copiei lui Verantius, singura completă (fapt confirmat și de fotografia făcută la începutul secolului²⁴), preluată în CIL. În schimb

²² C. Torma, *op. cit.*, p. 97—98, nr. 1.

²³ *MHHS*, XXIX, p. 81.

²⁴ A. Buday, *loc. cit.*

Zamosius face în comentariul acestei inscripții o observație cu totul remarcabilă: *Ap autem interpretor ego Napucam, non Apulum...*

*Hanc Napucam coloniam, ego non puto aliam fuisse, quam ubi nunc Claudiopolis civitas est, aut opidum Gialu*²⁵. Devine limpede că și în *Hebdomades* Zamosius a transcris corect numele orașului în ligatură²⁵ și că este primul care a intuit corect localizarea coloniei Napoca la Cluj, cu 275 de ani înainte de oficializarea și „consacrarea“ acestei idei prin autoritatea lui Mommsen²⁶.

Prezentăm în continuare ineditele din *Inscriptiones Romanae*.

1. *Inscriptiones Romanae*, nr. 7.

Ștampilă a legiunii XIII Gemina pe cărămizi, văzute de Zamosius în mai multe exemplare la Alba Iulia și în împrejurimi.

Dacă textul este corect transcris, avem de-a face cu un tip inedit de ștampilă (fig. 3):

*In lateribus plurimis, qui circa Alban
effodiuntur, cum aliis notis, tum haec
frequenter leguntur:*
LEG. XIII. GEM
IVLIANVS
Miles olim, qui fugientia munitur, nō oribatur

Fig. 3. — Ștampilă pe cărămidă din Apulum.

LEG. XIII. GEM
IVLIANVS

Un Iulius Iulianus apare pe ștampile cunoscute numai la Apulum: Leg XIII Gem / Iuli(us) Iulianus²⁷. Ștampila transcrisă de Zamosius se adaugă ștampilelor scrise pe două sau trei rânduri, cu antropomim²⁸.

2. *Inscriptiones Romanae*, nr. 9.

Inscripție funerară din Apulum, pe care Zamosius a văzut-o în Alba Iulia, la „armamentarium“, adică prin colțul sud-estic al cetății²⁹. Textul transcris de Zamosius (fig. 4):

D
ANTONIAE·PAVLAE
QVARTVS·M·LEG·XIII
ET·VAL·CRESCENTIN

²⁵ I. I. Russu, în *ProblMuz*, 1961, p. 220, n. 1.

²⁶ CIL, III, p. 169.

²⁷ V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, p. 171, nr. XXXV.

²⁸ *Ibidem*, p. 167—173.

²⁹ A. Kovács, *Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és korai újkori helyrajzához*, în volumul citat la nota 9, p. 29.

Abidem

D
ANTONIAE. PAVLAE
QVARTVS. M. LEG. XIII
ET. VAL. CRESCENTIN *castra d. p. i.*

Idest, dis manibus, s. d. M. idest, manibus, d. p. i.,

Fig. 4. — Epitaf din Apulum (inscripția nr. 9).

Partea dreaptă a inscripției și finalul lipsesc. Deoarece în r. 2 urma cu certitudine vârsta defunctei, apoi măcar *nomen*-ul soldatului cu *cognomen* Quartus, păstrat în r. 3, textul trebuie să fi fost cel puțin încă pe atâta de extins în partea acum lipsă. Propunem reconstituirea:

D [M]

ANTONIAE·PAVLAE [VIX·ANN· ...]
QVARTVS·M·LEG·XIII [GEM ... ?]
ET·VAL·CRESCENTIN [... ?])
[.]

D(is) [M(anibus)]

Antoniae Paulae, [vix(it) ann(is)]
Quartus, m(iles) Leg(ionis) XIII [Gem(inae) . . .]
et Val(erius) Crescentin(us) [. . .]
[.]

Nu se pot stabili relațiile dintre persoanele menționate. Antropo-
nime banale.

3. *Inscriptiones Romanae*, nr. 14

Inscripție votivă, văzută de Zamosius la colegiul iezuit din Alba
Iulia.

Potrivit transcrierii sale, textul este (fig. 5):

V·DO
PRO·S
COMME
ANTIVM
V·L·S

*In collegio Iesuitarum,
Alba*

V. D. ;: O

PRO. S

COMME

ANTIVM

V. L. S

*Id est, Vlpiani(-atis) dis omnibus: pro salute comme-
antium, votum libens soluit. Hic quisquis fuit, qui*

Fig. 5. — Inscriptia votivă nr. 14.

În r. 1, între D și O pare să fi fost scrisă încă o literă, eventual un M, pe care ulterior Zamosius a șters-o (?); oricum, în lectura sa această literă nu apare.

Începutul inscripției nu s-a păstrat, lipsind acum numele divinității căreia îi era închinat altarul și, poate, *praenomen*-ul dedicantului Ulpus Do... Propunem, deci:

[.....]

V· DO [.....]

PRO·S (sive SAL)

COMME

ANTIVM

V·L·S

[.....]

Ulp(ius) Do [.....]

pro s(alute) (sive s[al(ute)])

comme-

antium

v(otum) l(ibens) s(olvit)

În primul rând păstrat, Zamosius vedea numele orașului „Ulpianum“, ca și în finalul inscripției precedente din *Inscriptiones Romanae* (nr. 13=CIL, III, 1067), unde în loc de *v(otum) l(ibens) p(osuit)* citea *Vlpiano*). În comentarii Zamosius propune identificarea orașului „Ulpianum“ cu Alba Iulia (cetatea din epoca sa), pe când „Apulum“ se va fi aflat mai aproape de Mureș (în Partoș): „*Apulum urbem dictam fuisse illam, cuius ingentia vndera³⁰ proxime Marisum cis pontem Varaghiensem adhuc supersunt. Vlpianum autem put fuisse hoc loco, vbi nunc Alba Julia est*“. În sprijinul acestei identificări citează și urmele arheologice. Deși interpretarea celor trei litere în ligatură (V+L+P) este greșită, o inspirație deosebită îl face pe Zamosius să plaseze două orașe antice la Alba Iulia, idee deosebit de meritorie, confirmată de cercetările ulterioare.

³⁰ „vndera“ în transcrierea editorilor volumului citat la nota 9, p. 198. Comparând cu manuscrisul zamosian (copie xerografată) propunem descifrarea „rude-ra“: *cuius ingentia rudera proxime Marisum ... adhuc supersunt* („ale cărui întinse ruine mai sunt până acum foarte aproape de Mureș“). La fel, în loc de *supra quandam jaunam* (p. 201), de citit *supra quandam januam* („pe canatul ușii“ — loc obișnuit pentru gravarea maximelor în Renaștere).

Cunoaştem deci parţial numele dedicantului, Ulpius Do...; e.g., la Apulum este menţionat un libert, Ulpius Domitianus³¹. Zamosius citea primul rând păstrat *Ulpiani (urbis) dis omnibus*.

Monumentul aduce un cuvânt nou în epigrafia dacică: *commeantes* („călători“), sing. *commeans*, -tis (de la *commeo* „a merge dintr-un loc într-altul, a circula“); închinarea s-a făcut „întru sănătatea călătorilor, drumetilor“ (*pro salute commeantium*). Cuvântul se întâlneşte mai frecvent în epigrafele romane din Africa („*inter duas vias ad salutem commeantium*“³²), în special pe stâlpii miliari, a căror aşezare ori refacere, ca şi a drumurilor, este exprimată prin formule ca „*miliaria commeantibus restituit*“³³ „*commeantibus redderunt*“³⁴, „*miliaria commeantibus innovavit*“³⁵ sau „*miliaria commeantibus renovavit*“³⁶. Exemplele citate datează din al doilea sfert al veacului al III-lea, din timpul domniilor lui Severus Alexander, Maximinus Thrax şi Gordian al III-lea.

4. *Inscriptiones Romanae*, nr. 19

Epigrafă votivă din Apulum, pe care Zamosius o văzuse la Hăpria, în proprietatea lui Georgius Barbel. Marmură albă.

Textul pare a fi corect şi complet copiat (fig. 6):

AESCVLAPIO T HYGIAE	Aesculapio et Hygiae
M·GALLIVS·EPICTETVS	M(arcus) Gallius Epictetus
AVG·COL·APVL·ET·GALLA	aug(ustalis) col(oniae) Apul(ensis) et
SEVERINA·EIVS·ET·GALLI	Galla
5 VS·SVRVS·ET·GALLIVS·SE	Severina eius et Galli-
VERINVS·ET·GALLIVS	us Surus et Gallius Se-
SEVERIANVS·FILI·PRO	verinus et Gallius
SALVTE·SVA·SVORVMQ	Severianus fili(i) pro
SOMNO·MONITVS	salute sua suorumq(ue)
10 PORT·FECIT·PERP·XXXVI	somno monitus
	port(icum) fecit per p(edes) XXXV]

Comentariul zamosian este scurt: monumentul s-a descoperit în ruinele Apulumului, de unde a fost transportat la Hăpria. Dedicantul ar fi *augur coloniae Apuli*, eroare de lectură pe care o mai făcuse şi la inscripţia nr. 16.

Dedicantul Marcus Gallius Epictetus poartă un *nomen* rar întâlnit în Dacia³⁷, nu foarte frecvent nici în Imperiu³⁸. El este *augustalis* la Apulum şi are o situaţie materială bună, care îi permite să construiască un portic de 36 picioare (vreo 10,50 m). Deşi epigrafa nu spune, este destul de clar că respectivul portic va fi fost construit la templul (*askle-*

³¹ CIL, III, 1232.

³² CIL, VIII, 2495.

³³ CIL, VIII, 10385.

³⁴ CIL, VIII, 10021, 10025, 10095 = 22131.

³⁵ CIL, VIII, 10395, 10400, 10401.

³⁶ CIL, VIII, 22458.

³⁷ Încă un Gallius într-o epigrafă inedită din Apulum: I. Piso, *Inscriptii inedite din Apulum*, comunicare la Sesiunea de comunicări ştiinţifice, Muzeul Unirii, Alba Iulia, nov. 1992.

³⁸ AnnEp., 1902, 251; 1939, 124; 1966, 548; 1980, 552 etc.

*In pago Haport, in aedibus dñi Georgij Bar-
bel, Caprianei Liffen, in marmore candi-
do, titulus legitur hoc ordine :*

AESCULAPIO E HYGIAE
M. GALLIVS. EPICLETVS
AVG. COL. APVL. ET. GALLA
SEVERINA. EIVS. ET. GALLI
VS. SVRVS. ET. GALLIVS. SE
VERINVS. ET. GALLIVS ~~SE~~
SEVERIANVS. FILI. PRO ~~SE~~
SALVTE. SVA. SVORVMQ
SOMNO. MONITVS
PORT. FECIT. PERP. XXXVI.

Fig. 6. — Epigrafa votivă nr. 19.

peion) din Apulum, celebru în provincie, de unde provin numeroase dedicații pentru divinitățile vindecătoare Aesculapius și Hygia. Chiar prima inscripție din această lucrare (=CIL, III, 976) este o dedicație din același loc de cult și atestă un dar similar făcut pentru sanctuarul-sanatoriu, un portic în lungime de 30 *pedes*. Și alți credincioși au contribuit la construirea porticelor acestui templu (cu o lungime de 40 *pedes* contribuie și P. Aelius Rufinus, *decurio mun. et patronus coll. fabrum col. Apul.*³⁹). Construirea ori refacerea unor portice la temple sau la alte edificii publice este atestată epigrafic și la Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁴⁰.

Dedicația lui M. Gallius Epictetus și a familiei sale — soția Galla Severina și cei trei fii — Surus, Severinus și Severianus — este cea de a 24-a epigrafă pentru zeitățile medicinei care provine din Apulum⁴¹. Monumentul și, bineînțeles, construcția oferită templului s-au făcut în urma indicației divine, primite de M. Gallius Epictetus în timpul somnului — „fiind sfătuit pe când dormea“ (*somno monitus*). Indicația divină

³⁹ CIL, III, 975.

⁴⁰ IDR, III/2, 7, 10, 11; CIL, III, 1516=IDR, III/2, 12.

⁴¹ M. Bărbulescu, *Culte greco-romane în provincia Dacia* (Diss. Cluj, 1985), p. 106.

ca motivație a ofrandelor⁴² este menționată pe unele inscripții votive: și alte epigrafe din Dacia⁴³ au fost dedicate *somno monitus*, una din modalitățile transmițerii voinței divine. În cazul divinităților tămăduitoare fenomenul se explică relativ simplu, prin *incubatio*⁴⁴, practică frecventă în asklepeioane. Deși altarul (?) votiv este închinat de întreaga familie, finalul epigrafei îl indică doar pe capul ei ca realizator al porticului (*fecit*, nu *fecerunt*), deoarece numai acesta a fost *somno monitus*.

5. *Inscriptiones Romanae*, nr. 21

Inscripție votivă din Apulum (sau Ulpia Traiana Sarmizegetusa?), văzută de Zamosius în Vințul de Jos, la casa unui țăran.

Textul pare a fi corect reprodus (fig. 7):

HERCVLI·DEFEN	Herculi Defen-
SORI·T·CL·DV	sori T(itus) Cl(audius) Du-
RIANVS·IN·RED	rianus in red(itu)
EX·VRBE·SOS	ex Urbe so(s)-
SPES	spes
V·S·L·M·D·S·P·	v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) d(e) s(ua)
	p(ecunia)

În scurtul comentariu, Zamosius identifică bine epitetul *Defensor* cu ἀλεξίκακος.

Hercules este una din cele maienerate divinități din Dacia; din Apulum se cunosc încă 20 de monumente epigrafice și sculpturale, iar

*In opido Alwing, in domo cuiusdam
rustici.*

HERCVLI·DEFEN
SORI·T·CL·DV
RIANVS·IN·RED
EX·VRBE·SOS
SPES
V·S·L·M·D·S·P

*Id est: Herculi defensori, qui viatorum et commensan-
sium turbaris personis habebatur, id est ἀλεξίκακος*

Fig. 7. — Inscripția nr. 21.

⁴² M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 173—174.

⁴³ CIL, III, 1614=8044; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, I, 1929, p. 304—305, nr. 5.

⁴⁴ DA, III, 1, p. 458—460, s.v. *Incubatio* (H. Lechat).

din Ulpia Traiana Sarmizegetusa alte 10 monumente închinat lui Hercules.⁴⁵ *Defensor* este un epitet inedit în Dacia pentru Hercules. Până acum apărea o singură dată, pe lângă zeul suprem, la Romula: IOM Defensor Tutator⁴⁶. În Imperiul Roman, ca epitet pe lângă IOM, Defensor nu este prea răspândit (o inscripție la Gonobitz, datată în 240)⁴⁷, Monedele imperiale cunosc ambele legende: *Iovi defensori*⁴⁸ și *Herculi defensori*⁴⁹. Hercules defensor este „apărătorul“ de primejdii, inclusiv de primejdiile drumurilor și călătoriilor, calitate complementară aceleia de protector al casei, curții și negustorilor⁵⁰; *Hercules defensor hominum* la Varro⁵¹. La Roma Hercules e numit *defensor* în trei epigrafe, din care două se datează în 193, respectiv 208⁵².

Dedicația s-a făcut în urma întoarcerii de la Roma (*ex Urbe*) „cu bine, teafăr“ (*sospes*; *sosspes* este greșeala lapidului ori a lui Zamosius) a dedicantului Titus Claudius Durianus. Pentru *cognomen*-ul Durianus nu cunoaștem analogii. Câteva *nomina* sunt asemănătoare: Durius⁵³, Durenus⁵⁴, Duranius⁵⁵, că și *cognomen*-ul Duruitius⁵⁶, care pot fi puse în relație cu *Duria* (*nomen fluviorum*: Morava, Duero și două râuri în Italia nordică⁵⁷).

Formula *in reditu* („la reîntoarcere“) este corectă, deși mai puțin uzitată; mai frecvent apare în textele epigrafice *pro reditu*⁵⁸.

Un altar de la Băile Herculane s-a ridicat de asemenea cu ocazia revenirii acasă de la Roma a unei ambasade de cinci provinciali din Dacia⁵⁹.

6. *Inscriptiones Romanae*, nr. 23

Inscripție votivă din Apulum, văzută de Zamosius la reședința familiei Giulaffy.

Transcrierea lui Zamosius este (fig. 8):

SIL·SANC
 SOLON
 EX·VO·F·DED
 KAL
 PIS COSS·

⁴⁵ M. Bărbulescu, *Culte* . . . , p. 86—88.

⁴⁶ CIL, III, 1590=8024=IDR, II, 329.

⁴⁷ AnnÉp., 1904, 188.

⁴⁸ Cohen, III², p. 261, nr. 245.

⁴⁹ Cohen, IV², p. 26, nr. 210.

⁵⁰ RE, VIII, 1, c. 594—595, s.v. *Hercules* (Boehm); K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 216.

⁵¹ *De lingua latina*, VII, 82.

⁵² CIL, VI, 210 (a. 208), 308 (a. 193), 309.

⁵³ CIL, III, 3892.

⁵⁴ CIL, V, 2043.

⁵⁵ CIL, VI, 1781.

⁵⁶ AnnÉp., 1975, 293.

⁵⁷ J. Perin, *Onomasticon*, V (A—I), Patavii, 1940, p. 508, s.v. *Duria*.

⁵⁸ CIL, III, 4019, 10871; AnnÉp., 1951, 228 etc.

⁵⁹ CIL, III, 1562=IDR, III/1, 56.

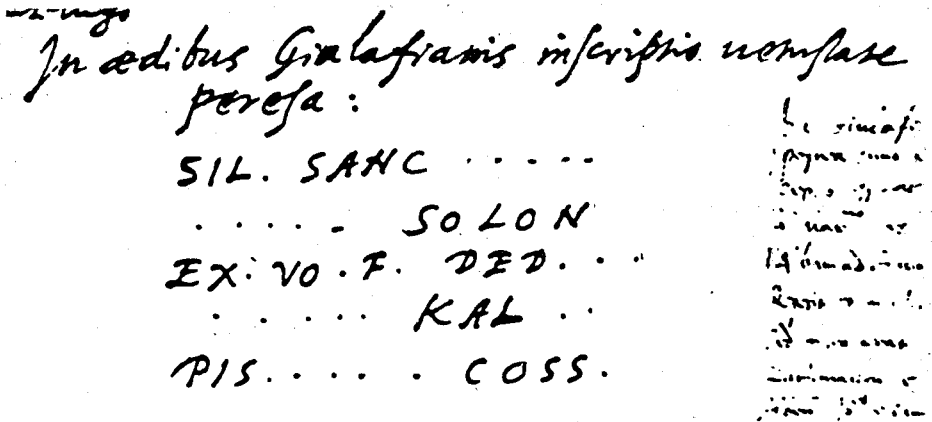

Fig. 8. — Epigrafa nr. 23.

Propunem reconstituirea:

[.]	[.]
SIL·SANC[TO]	Sil(vano) Sanc[to]
[TEMPLVM A] SOLO N	[templvm a] solo n (?)
EX·VO·F·DED	ex vo(to) f(ecit) ded(icavit)
[.] KAL[.]	[.] Kal(endas) [.]
PIS[ET IVL] COSS.	Pis(one) [et Iul(iano)?] co(n)s(ulibus).

Zamosius completează conjectural numele dedicantului, data și numele celui alt consul („Lucretius“).

Cultul lui Silvanus este foarte răspândit în Dacia și la Apulum, oraș din care se mai cunosc 33 de monumente epigrafice și sculpturale dedicate acestui zeu⁶⁰. Epitetul *Sanctus* pe lângă Silvanus se întâlnește rar: o singură dată în provincia Dacia, la Apulum⁶¹. Zamosius propune în comentarii apelativul *Deus* după epitetul *Sanctus*; *Deus* este într-adevăr frecvent pe lângă Silvanus (încă șapte cazuri în Dacia⁶²), dar se așează înaintea numelui divinității. Zamosius vedea în r. 2 păstrat numele dedicantului, din care ar mai fi rămas *cognomen*-ul Solon. Prin poziția pe care o ocupă în epigrafă, nu se poate exclude existența aici a numelui dedicantului, deși *cognomen*-ul Solon în Dacia ar fi destul de insolit⁶³. Propunem, de aceea, mai curând lectura *templum a solo*. Temple pentru Silvanus în Dacia nu se cunosc; se presupune existența unuia la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, identificarea făcându-se pe temeiul descoperirii acolo a unui relief votiv cu inscripție⁶⁴.

Pentru consuli propunem L. Calpurnius Piso și P. Salvius Iulianus, din anul 175, mai probabil decât C. Calpurnius Piso și M. Vettius Bolanus din anul 111⁶⁵.

⁶⁰ M. Bărbulescu, *Culte* . . . , p. 116—117.

⁶¹ CIL, III, 1153.

⁶² M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 117, 178—180.

⁶³ M. Bărbulescu, *Les aspects épigraphiques* . . . , p. 21.

⁶⁴ IDR, III/2, 338; H. Daicoviciu — D. Alicu, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 80—81, nr. 3, fig. 14.1; 15.1.

⁶⁵ I. Klein, *Fasti consulares*, Lipsiae, 1881, p. 57, 80.

DES INSCRIPTIONS INÉDITES DE DACIE
DANS UN MANUSCRIT DE ZAMOSIUS

(Résumé)

Un manuscrit inconnu de Stephanus Zamosius (Szamosközy), publié récemment (Szamosközy István, *Analecta lapidum, 1593. Inscriptiones Romanae, 1598* (ed. Balázs Mihály, Monok István), Szeged, Scriptum KFT., 1992, p. 191—203) comporte 22 épigraphes antiques et une estampille. Cinq épigraphes gravées en pierre et l'estampille sont inédites, ce qui rend ce recueil important pour l'épigraphie de Dacie. On présente les monuments inédits d'Apulum. Le commentaire sur toutes les épigraphes de ce manuscrit se trouve dans le volume mentionné (M. Bărbulescu, *Les aspects épigraphiques des „Inscriptiones Romanae“*), p. 9—23.